

## تشکیل حکومت‌های مستقل در ایران

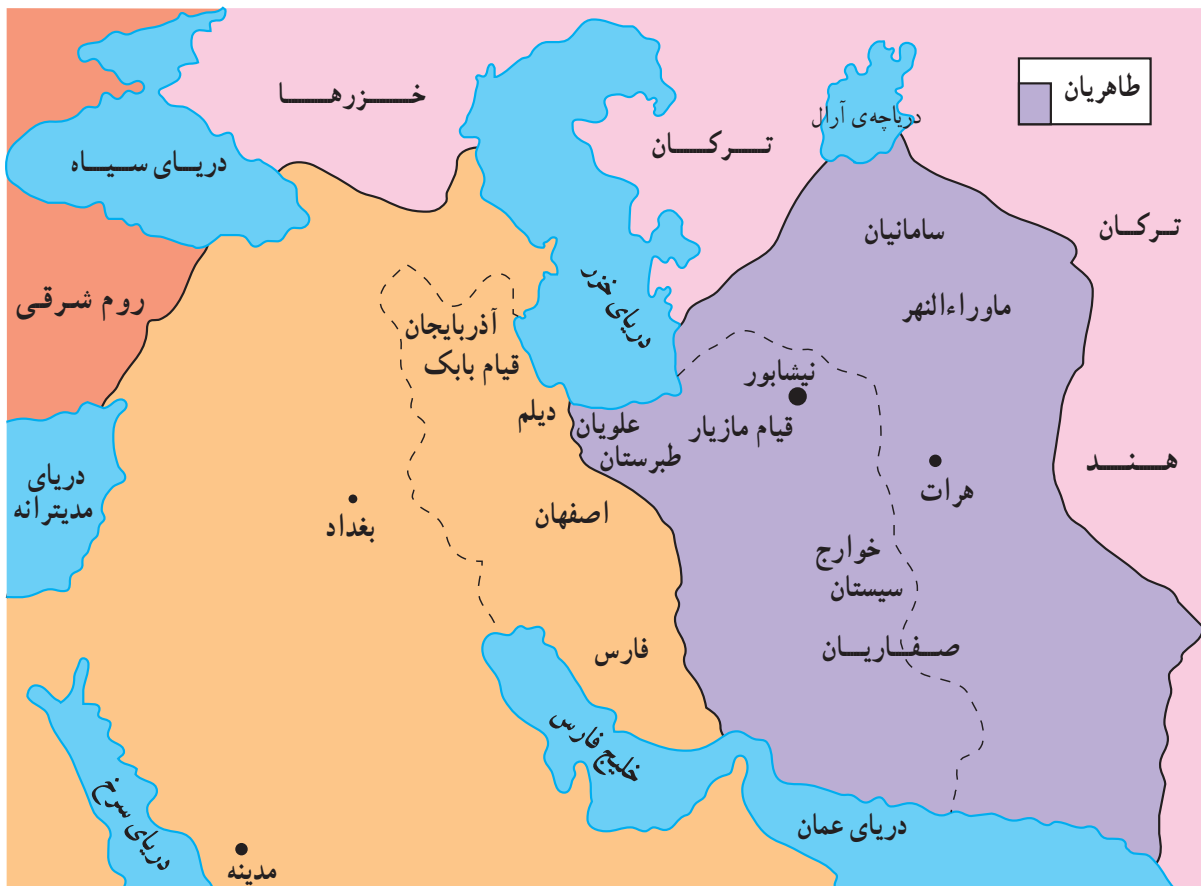
### تشکیل حکومت طاهریان در خراسان

در قرن دوم هجری، قلمرو خلافت عباسیان بسیار وسیع شده بود. این قلمرو، سرزمین‌های پهناور و مردمی از نژادهای گوناگون را شامل می‌شد. خلیفه برای هر قسمت این قلمرو، حاکمی تعیین می‌کرد و می‌فرستاد که او را امیر می‌نامیدند.

در اوایل قرن سوم، مأمون خلیفه‌ی عباسی یکی از معروف‌ترین سرداران ایرانی خود به نام طاهر را امیر خراسان کرد. طاهر قصد داشت حکومتی مستقل تشکیل دهد. به همین جهت، به محض آن که فرصت را مناسب یافت، اعلام کرد که دیگر از مأمون اطاعت نمی‌کند. بدین ترتیب، اولین حکومت نیمه‌مستقل ایرانی بعد از اسلام در ایران تشکیل شد. این حکومت به نام طاهر، مؤسس آن، به طاهریان معروف گردیده است. طاهریان پس از آن که حکومت خراسان را به‌طور کامل در دست گرفتند، نیشابور را به پایتختی برگزیدند. طاهریان به عمران و آبادی و حمایت از کشاورزان علاقه داشتند؛ در نتیجه، در زمان حکومت آنان کشاورزان به‌آسودگی زندگی می‌کردند.

### قیام‌های بابک و مازیار

قلمرو اصلی طاهریان، نواحی شرقی ایران بود. نواحی غربی ایران هنوز تحت نظارت مستقیم خلفای بغداد قرار داشت. در اوایل حکومت طاهریان، شخصی به نام بابک، در آذربایجان علیه خلیفه قیام کرد. بابک با خلیفه دشمن بود و توانست در بسیاری از جنگ‌ها سپاهیان او را شکست دهد. او و سپاهانش در حدود بیست سال برای خلفای عباسی مشکلات فراوانی به‌وجود آوردند اما سرانجام، سپاهیان خلیفه آن‌ها را سرکوب کردند.



### طاهریان ضعیف و سرنگون می‌شوند

پس از بابک، یکی از بزرگان سرزمین طبرستان (مازندران) به نام مازیار، قیام کرد. قیام او مدت‌ها به طول انجامید اما سرانجام طاهریان آن‌را سرکوب نمودند.

قیام‌های بابک و مازیار، طاهریان را از توجه به قسمت‌های شرقی ایران بازداشت؛ آخرین امیر طاهری، نیز فردی مقتدر نبود؛ در نتیجه، حکومت طاهریان رو به ضعف نهاد و سرانجام در اواسط قرن سوم هجری به دست یعقوب لیث سرنگون شد.



کاسه سفالی. قرن سوم هجری که در نیشابور پیدا شده است.

## تأسیس حکومت صفاریان در سیستان

در شرایطی که حکومت طاهریان ضعیف شده بود و شورش‌های خوارج در سیستان موجب ناامنی و اذیت و آزار مردم می‌شد. در این هنگام، یکی از دلاوران سیستان به نام یعقوب، بسرلیث، به کمک عیاران علیه خوارج به پا خاست. یعقوب از گروه عیاران بود. عیاران گروهی بودند که طرفدار کمک به ضعیفان بودند.

یعقوب مردی دلیر، زیرک، بخشنده و جوان‌مرد بود؛ به همین دلیل، به رهبری عیاران رسید و سپس به کمک آنان، خوارج را سرکوب کرد. این اقدام او، طرفداران بسیاری برایش فراهم ساخت. یعقوب در ابتدا صفار (رویگر) بود و به همین دلیل، سلسله‌ای که تشکیل داد، صفاریان نامیده شد. سرانجام، وی با تصرف نیشابور سلسله‌ی طاهریان را منقرض کرد.



یک فرماندهی نظامی دوره‌ی صفاریان

## تحریکات خلیفه‌ی عباسی حکومت صفاریان را ضعیف می‌کند

بعد از یعقوب، برادرش عمرولیث جانشین او شد. عمرولیث تصمیم گرفت با خلیفه عباسی صلح کند و به او مالیات بدهد و خلیفه نیز در عوض، حکومت او را تأیید کند. در زمان حکومت عمرولیث، قلمرو صفاریان بسیار گسترده شد. خلیفه که می‌ترسید عمرولیث به بغداد حمله کند، به‌طور پنهانی به تحریک مخالفان او پرداخت.

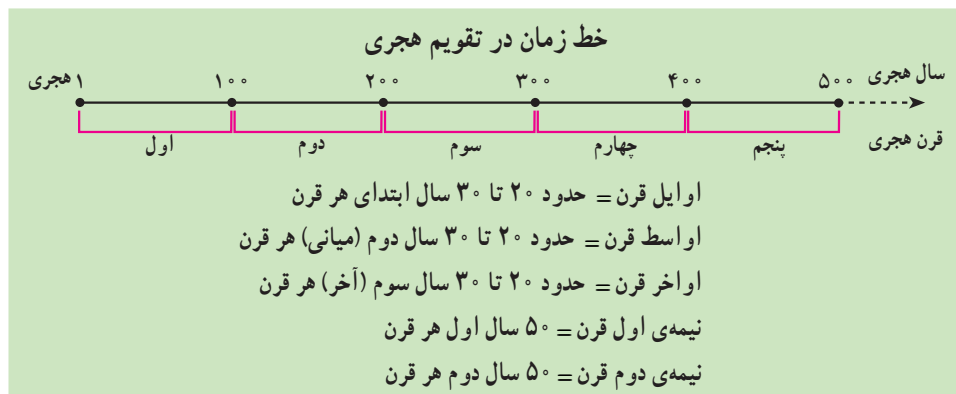
## تشکیل حکومت سامانیان در ماوراءالنهر

هنگامی که عمرولیث صفاری، به جنگ با مخالفان مشغول بود، امیراسماعیل سامانی در

ماوراءالنهر حکومت سامانیان را تأسیس کرد. پدران اسماعیل، با مزداری و جنگ با ترکان، قدرت گرفتند. آن گاه نوبت به اسماعیل رسید و او قلمرو سامانیان را بسیار گسترش داد. پایتخت امیراسماعیل شهر بخارا بود. او توانست عمرولیت صفّاری را شکست دهد و سراسر خراسان را تصرف کند. امیراسماعیل سامانی مردی دلیر و عادل بود و به عمران و آبادی کشور توجه بسیار داشت. در زمان او حکومت سامانیان به قدرت و وسعت چشم‌گیری دست یافت. امیراسماعیل سامانی و جانشینانش، از وجود وزیران بزرگی چون بلعمی و جیهانی بهره‌مند بودند. این وزیران، با خردمندی تمام به کارها رسیدگی می‌کردند. سامانیان به زبان فارسی علاقه داشتند و از شاعران و نویسندگان و دانشمندان حمایت می‌کردند. رودکی شاعر معروف ایرانی و دانشمندان نام‌آوری چون ابوعلی سینا و ابوریحان بیرونی در این زمان می‌زیستند.

### اختلافات داخلی و حمله‌ی خارجی، سامانیان را منقرض می‌سازد

حکومت سامانیان در ابتدا با نظم اداره می‌شد اما پس از چندی، دچار مشکلات درونی بسیار شد. علت اصلی این مشکلات این بود که سپهسالاران یعنی فرماندهان بزرگ سپاه در کار وزیران دخالت می‌کردند. بیشتر این فرماندهان در اصل اسیران ترک نژادی بودند که به این مقام رسیده بودند. قدرت این سپهسالاران رفته‌رفته افزایش یافت، به حدّی که امیران سامانی بازیچه‌ی دست آنان شدند. علاوه بر مشکلات داخلی، سامانیان در مشرق و مغرب قلمرو خود نیز، با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو بودند. در مغرب قلمرو آن‌ها، حکومت آل بویه تأسیس شده بود. از مشرق نیز حکومت مسلمان و ترک نژاد آل افراسیاب به قلمرو آنان حمله می‌کرد. سرانجام هم با حمله‌ی آل افراسیاب به بخارا در اواخر قرن چهارم هجری، عمر حکومت سامانیان به پایان رسید.





### پرسش و جست و جو



- ۱- جاهای خالی را با کلمات مناسب پر کنید :  
الف - خلیفه عباسی برای هر قسمت از قلمرو خود حاکمی تعیین می کرد که او را ..... می نامیدند.  
ب - شاعر معروف دوره ی سامانیان ..... نام داشت.  
ج - علت اصلی مشکلات داخلی سامانیان دخالت ..... در کار وزیران بود.
- ۲- رابطه ی بین گزینه ها را پیدا کنید و با خطی به هم وصل کنید :  

ماوراءالنهر	مازیار
سیستان	بلعی
طبرستان	خوارج
آذربایجان	طاهریان
خراسان	
- ۳- بابک در کجا قیام کرد؟
- ۴- شما کدام یک از حکومت هایی را که در این درس نام برده شده اند، مهم تر می دانید؟ چرا؟
- ۵- عیاران چه کسانی بودند؟
- ۶- از شاعران و دانشمندان به نام دوره ی سامانیان چه آثاری را می شناسید؟

## حکومت علویان و دیلمیان

### دیلم و دیلمیان

سرزمین‌های مازندران و گیلان کنونی، از نظر طبیعی شامل دو بخش جلگه‌ای و کوهستانی است. از روزگار قدیم، به قسمت کوهستانی گیلان، «دیلم» و به مازندران «طبرستان» می‌گفتند. در درس سوم خواندید که چرا عرب‌های مسلمان نتوانستند بخشی از این مناطق را فتح کنند. از قرن سوم هجری، اسلام به تدریج در این منطقه گسترش یافت و حکومت‌هایی در آن‌جا پدید آمدند که به حکومت‌های دیلمی مشهورند. در این درس به اختصار با این حکومت‌ها آشنا می‌شوید.



یک جنگجوی دیلمی

### دیلمیان از علویان طبرستان استقبال می‌کنند

در اواسط قرن سوم هجری، گروهی از شیعیان که از نسل امام علی (ع) بودند، و به آنان علویان گفته می‌شد، در میان مردم طبرستان و دیلم نفوذ کردند و آنان را به دین اسلام فراخواندند. علویان تمایلات استقلال‌طلبانه‌ی این مردم را بیش از پیش تقویت کردند و به کمک آنان، حکومت علویان را تأسیس نمودند. مرکز حکومت علویان شهر آمل بود. اگرچه حکومت علویان سرانجام به دست سامانیان منقرض شد اما پیروان و سپاهیان آن‌ها، فعالیت‌هایی را برای تشکیل حکومت آغاز کردند که از نتایج آن، تأسیس حکومت توسط دو سلسله‌ی آل زیار و آل بویه بود.

## آل زیار نخستین سلسله‌ی دیلمیان

پس از سرنگونی حکومت علویان به‌دست سامانیان در اوایل قرن چهارم هجری، بسیاری از سربازان و سرداران دیلمی که در خدمت علویان بودند، به دلیل نداشتن رهبری و حکومت، دچار سرگردانی شدند. طولی نکشید که تعدادی از آنان به خدمت سامانیان درآمدند. از جمله دیلمیانی که به خدمت سامانیان درآمد، مردآویج، پسر زیار بود. او که از سرداران دلیر دیلمی بود، آرزو داشت که حکومتی مستقل تشکیل دهد. مردآویج کار خود را با تصرف گرگان و طبرستان آغاز کرد؛ سپس برخی دیگر از شهرهای مرکزی و غربی ایران را به تصرف درآورد. او اصفهان را پایتخت خود قرار داد و چون تصمیم داشت حکومتی مانند ساسانیان ایجاد کند، دستور داد بسیاری از آداب و رسوم عصر ساسانیان را دوباره احیا کنند اما در همین زمان، به دلیل بدرفتاری با سپاهیان خود، به‌دست آنان کشته شد. پس از این واقعه حکومت آل زیار ضعیف شد و سرانجام به‌وسیله‌ی سلجوقیان از میان رفت.



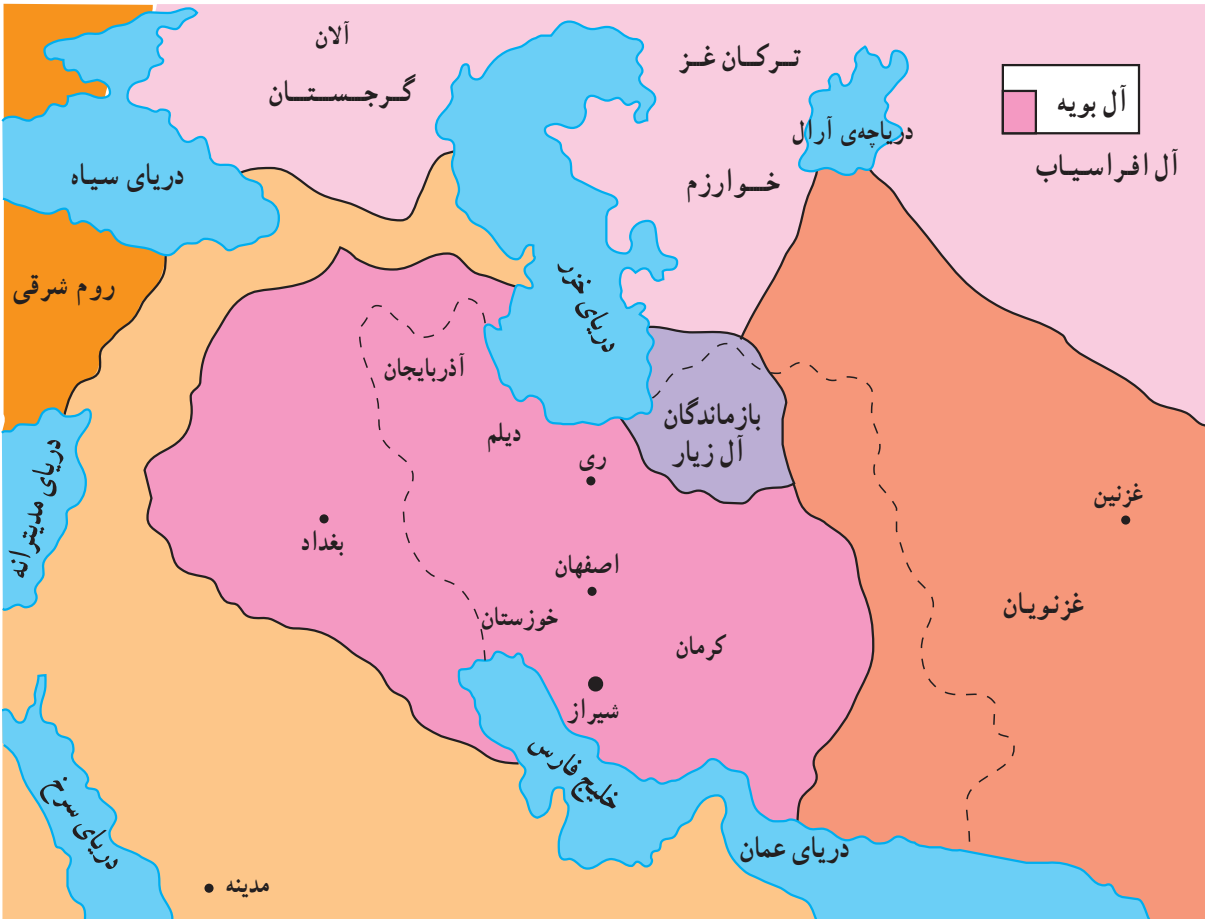
مقبره‌ی قابوس، یکی از فرمانروایان آل زیار در گنبد کاووس

## آل بویه، دومین سلسله‌ی دیلمیان

از جمله دیلمیانی که به مردآویج پیوستند، علی و حسن و احمد، پسران ماهی‌گیری به نام بویه بودند. آنان پس از قتل مردآویج حکومت مستقلی به نام آل بویه تأسیس کردند.

احمد و حسن دو امیر دیلمی، از برادر بزرگ خود، علی، اطاعت می‌کردند. درحقیقت، علی امیر بزرگ آل بویه به‌شمار می‌آمد. آل بویه دشمن خلیفه‌ی عباسی بودند؛ در نتیجه، احمد با سپاهیان بسیار، برای فتح بغداد به عراق لشکر کشید. او توانست بغداد را فتح کند و خلیفه را به زندان افکند. از این پس تا حدود یک قرن خلفای عباسی مطیع آل بویه بودند.

فرمانروایان آل بویه پیرو مذهب شیعه بودند و در دوران زمامداری آنان مراکز علمی شیعه در بغداد، ری و قم گسترش یافت و عالمان برجسته‌ای در آن مراکز مشغول تدریس و تألیف بودند.





## امیر عضدالدوله‌ی دیلمی

مشهورترین فرمانروای دیلمی، عضدالدوله، فرزند حسن بود. در زمان او، آل بویه بسیار قدرتمند بودند. عضدالدوله به عمران و آبادی علاقه‌ی بسیار داشت. او بیمارستان عضدی را در بغداد تأسیس کرد که در آن، پزشکان علاوه بر درمان بیماران، به آموزش علم طب نیز می‌پرداختند. هم‌چنین به دستور عضدالدوله، بر رودخانه‌ی کُر در فارس، سدی بستند که به بند امیر معروف است. در زمان آل بویه، کشاورزی رونق فراوان یافت و بسیاری از زمین‌ها آباد شدند. توجه به دانشمندان و عالمان نیز از جمله سیاست‌های آل بویه بود. ابوعلی سینا دانشمند نامدار ایرانی در اواخر عمر، وزیر یکی از شاهزادگان آل بویه در همدان بود.



ابوعلی سینا دانشمند بزرگ مسلمان ایرانی، وی در حدود ۱۰۰۰ سال پیش به دنیا آمد. در فلسفه و پزشکی و داروسازی استادی بی‌نظیر بود. بیش از ۱۰۰ کتاب نوشت که بیشتر آن‌ها به زبان عربی است. بعضی از آثار او به زبان‌های اروپایی ترجمه شده است. آیا می‌دانید چرا این سینا بیشتر آثار خود را به زبان عربی نوشته است؟

پس از عضدالدوله، هر یک از شاهزادگان دیلمی حکومتی مستقل تشکیل دادند. آنان اغلب اوقات برای به‌دست آوردن قلمرو بیشتر، با یک‌دیگر درگیر می‌شدند.



- ۱- جاهای خالی را با کلمات مناسب پر کنید :
  - الف - به گروهی از شیعیان که از نسل امام علی (ع) بودند ..... گفته می‌شد.
  - ب - مشهورترین فرمانروای دیلمی ..... نام داشت.
  - ج - علی و حسن و احمد فرزندان ماهی‌گیری به نام ..... بودند.
  - ۲- رابطه‌ی بین گزینه‌ها را پیدا کنید و با خطی به هم وصل کنید :
 

عضدالدوله	حمله به عراق و فتح بغداد
احمدبن بویه	تأسیس بیمارستان عضدی در بغداد
علویان	انقراض به‌دست سامانیان
علی بن بویه	
  - ۳- حکومت علویان طبرستان چگونه شکل گرفت؟
  - ۴- عضدالدوله برای عمران و آبادی کشور چه کرد؟
  - ۵- به نظر شما، تفاوت اصلی حکومت آل بویه با دیگر حکومت‌هایی که تاکنون با آن‌ها آشنا شده‌اید، چیست؟

## غزنویان و سلجوقیان

### غزنویان

یکی از سپهسالاران ترک حکومت سامانی، آلتکین نام داشت. آلتکین در اواخر عمر خود، به شهر غزنین<sup>۱</sup> رفت. او و جانشینانش، در این شهر حکومتی تشکیل دادند و به همین دلیل، غزنویان نامیده شدند.

مشهورترین فرمانروای غزنوی، سلطان محمود غزنوی بود. او قلمرو غزنویان را گسترش داد. به سیستان لشکر کشید و بقایای صفاریان را برانداخت. سپس به خراسان و ماوراءالنهر حمله کرد. او قسمتی از قلمرو آل بویه را نیز به تصرف درآورد.

یکی از کارهای سلطان محمود لشکرکشی به هندوستان<sup>۲</sup> بود. او چندین بار به این سرزمین لشکر کشید. در نتیجه‌ی این لشکرکشی‌ها، علاوه بر این که بر قلمرو غزنویان افزوده شد، با غارت بت‌خانه‌های هندوستان، ثروت‌های فراوانی نصیب سلطان محمود گشت. همین امر عامل حمله‌های بعدی غزنویان به هندوستان بود.

### آیا می‌دانید...

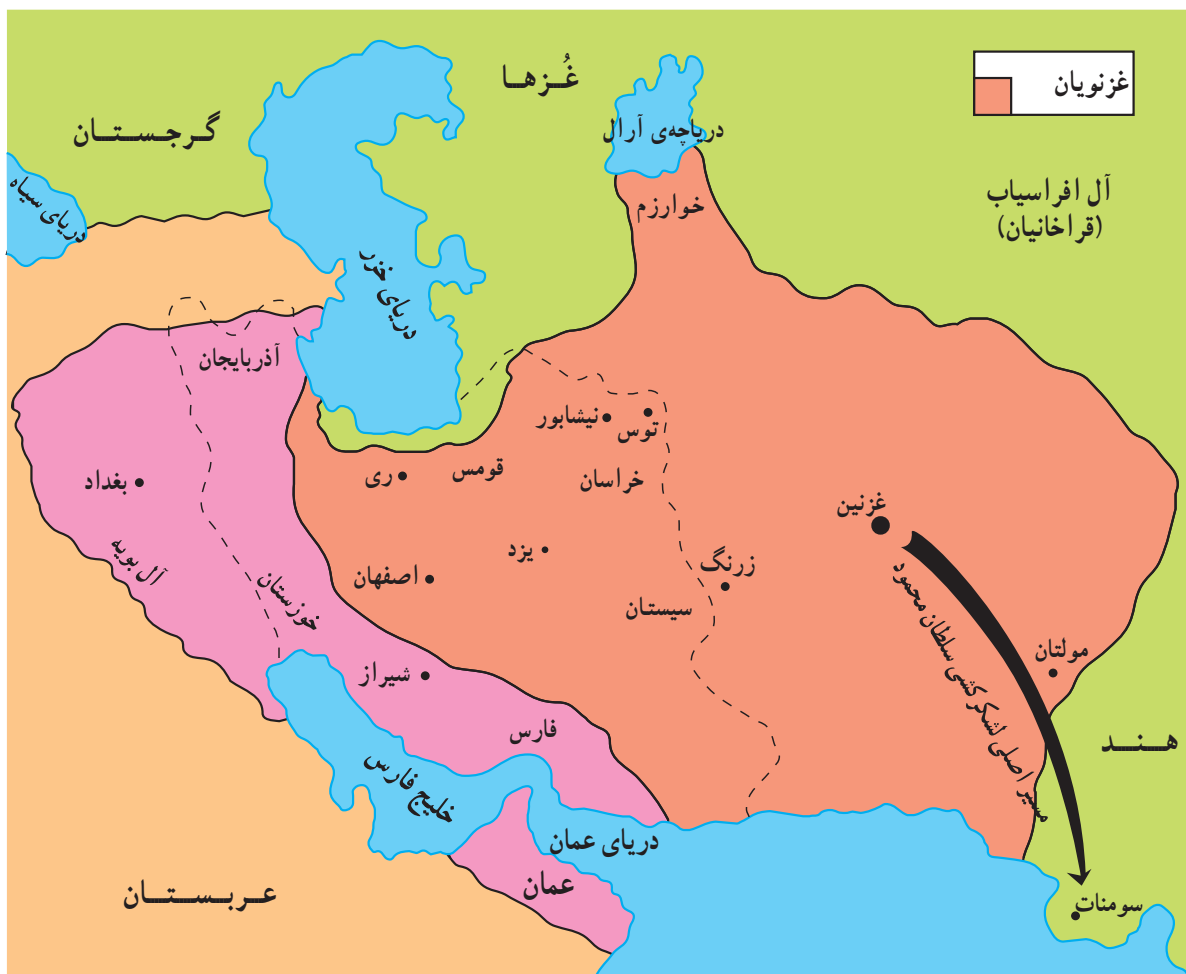
فردوسی شاعر اندیشمند ایرانی در زمان فرمانروایی سلطان محمود غزنوی زندگی می‌کرد. او با سرودن شاهنامه نقش مهمی در حفظ و تداوم فرهنگ و تاریخ ایران داشت. بسیاری از شاعران پس از او در سرودن شعر از شاهنامه تأثیر گرفتند. این مجموعه همواره به‌عنوان اثری بی‌نظیر به یادگار خواهد ماند.

۱- در افغانستان کنونی.

۲- هندوستان در آن زمان کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش و سریلانکای امروزی را شامل می‌شد.

## غزنویان ضعیف می‌شوند

پس از سلطان محمود، پسرش مسعود، حکومت را به دست گرفت. سلطان مسعود از کاردانی و تدبیر پدرش، بهره‌ای نداشت. علاوه بر آن، به لشکرکشی‌های متعدد به نواحی مختلف ایران و هند مشغول شد؛ از این رو از مرزهای شمالی قلمرو غزنویان، یعنی ماوراءالنهر غفلت کرد؛ در نتیجه، گروهی دیگر از ترکان به نام سلجوقیان وارد خراسان شدند و پس از چندی با درهم‌شکستن سپاه سلطان مسعود، او را فراری دادند. پس از این شکست، حکومت غزنوی مدتها به صورت یک حکومت کوچک محلی در غزنین به حیات خود ادامه داد.



## سلجوقیان

بنیان‌گذار سلسله‌ی سلجوقیان، طغرل نام داشت. جد طغرل، سلجوق نام داشت و به همین دلیل، حکومتی که او تأسیس کرد، سلجوقی نامیده شد. سلجوقیان در جست‌وجوی چراگاه برای دام‌های خود، به تدریج از دشت‌های آسیای مرکزی وارد ماوراءالنهر و خراسان شدند. سلطان مسعود غزنوی در صدد بیرون راندن آنان برآمد اما طغرل توانست در جنگ دَندانقان او را شکست دهد.<sup>۱</sup> طغرل پس از پیروزی بر غزنویان، بقایای حکومت آل زیار را برانداخت. سپس به نواحی مرکزی و غربی ایران رفت و حکومت‌های شاهزادگان آل بویه را منقرض نمود و قلمرو خود را تا شام گسترش داد.



برج گنبدی مربوط به دوره‌ی سلجوقی. این برج در منطقه‌ی دماند قرار دارد.

۱- در سال ۴۳۰ هجری

پس از طغرل، برادرزاده‌اش، **آلب ارسلان** به سلطنت رسید. او فتوحات سلجوقیان را ادامه داد. از جمله به روم شرقی (بیزانس) لشکر کشید و در جنگ ملازگرد، شکست سختی بر سپاهیان روم شرقی وارد آورد و امپراتور روم را اسیر کرد (به نقشه‌ی صفحه‌ی بعد نگاه کنید). در نتیجه‌ی فتح ملازگرد قسمت‌های بزرگی از آسیای صغیر به تصرف ترکان مسلمان درآمد و این امر اروپاییان را نگران ساخت. جانشین آلب ارسلان پسرش، **سلطان ملکشاه** بود. او مشهورترین سلطان سلجوقی است؛ زیرا با فتوحات او، تصرفات سلجوقیان از شرق تا نزدیکی چین و از غرب تا دریای مدیترانه گسترش یافت. پایتخت ملکشاه شهر **اصفهان** بود.



مناره‌ی مسجد جامع ساوه از آثار دوره‌ی سلجوقی





مشهورترین وزیر دوره‌ی سلجوقی خواجه نظام الملک توسی است. او بناهای متعددی برپا کرد که از همه مهم‌تر مدارس نظامیه بود. مدارس نظامیه در شهرهای بزرگ مانند بغداد و نیشابور تأسیس شده بود و محلّ تحصیل طلاب و تجمع دانشمندان به‌شمار می‌آمد.



یکی از جلسات درس در مدارس نظامیه

## تجزیه‌ی قلمرو سلجوقیان

تصرف سرزمین‌های بسیار و تأسیس حکومت سلجوقیان، با وحدت فرزندان سلجوق و وجود وزیران لایق ایرانی میسر گردید اما پس از ملکشاه و خواجه نظام‌الملک، قلمرو سلجوقیان تجزیه شد و حکومت آن‌ها رو به انقراض رفت. علت اصلی این امر، درگیری بر سر جانشینی ملکشاه بود. چند سال بعد از مرگ ملکشاه سلطان سنجر فرزند او کوشید حکومت سلجوقی را بار دیگر قوی و متحد سازد اما موفق نشد. علت عدم موفقیت وی در حفظ قدرت سلجوقیان، پیدایش حکومت‌های جدید و نیرومند در شمال شرقی ایران بود. به همین دلیل، سلطان سنجر پایتخت خود را شهر مرو در شمال خراسان قرار داد تا به مرزهای شمال شرقی ایران نزدیک باشد. یکی از مهم‌ترین دشمنان سلجوقیان، خوارزمشاهیان بودند. آن‌ها ابتدا از زیردستان سلجوقیان بودند اما هنگامی که آنان را ضعیف و گرفتار دشمنان بسیار مشاهده کردند، اعلام استقلال نمودند و به تدریج خراسان را به تصرف درآوردند. با تصرف کامل خراسان به وسیله‌ی خوارزمشاهیان، بقیه‌ی قلمرو سلجوقیان نیز به وسیله‌ی شاهزادگان سلجوقی تجزیه و تقسیم شد و به جای آن، حکومت‌های محلی به وجود آمدند.

### اسماعیلیان، فرمانروایان کوهستان‌ها

در دوره‌ی سلجوقی، اسماعیلیان<sup>۱</sup> در ایران طرفدارانی به دست آوردند. در زمان سلجوقیان، رهبری اسماعیلیان را شخصی به نام حسن صباح به عهده داشت. او که شخصی زیرک بود، مبلغانی را به نواحی مختلف فرستاد و توانست طرفدارانی به دست آورد. هم‌چنین قلعه‌های کوهستانی بزرگ مانند آلموت در نزدیکی قزوین را در اختیار گرفت و مرکز فعالیت خود قرار داد.

حسن صباح مخالف سلجوقیان بود و با آنان مبارزه می‌کرد. او تعدادی از پیروان خود را مأمور کرده بود که مخالفانش را به قتل برسانند. از جمله کسانی که به دست پیروان صباح به قتل رسید، خواجه نظام‌الملک بود.

۱- اسماعیلیان یکی از فرقه‌های شیعی می‌باشند که علی‌رغم تأکید پیامبر اکرم (ص) بر امامت ۱۲ امام معصوم و تأکید امام صادق (ع) به امامت امام موسی کاظم (ع) (و فرزندان وی تا امام زمان (عج))، به امامت اسماعیل فرزند امام صادق (ع) اعتقاد دارند.





- ۱- جاهای خالی را با کلمات مناسب پر کنید :
  - الف - مشهورترین فرمانروای غزنوی ..... بود.
  - ب - بنیانگذار سلسله سلجوقیان ..... نام داشت.
  - ج - مشهورترین وزیر دولت سلجوقی ..... بود.
- ۲- رابطه‌ی بین گزینه‌ها را پیدا کنید و با خطی به هم وصل کنید :
 

جنگ با روم شرقی	سلطان سنجر
لشکرکشی به هند	سلطان محمود غزنوی
انتقال پایتخت به شهر مرو	آلب ارسلان
	طغرل

- ۳- محمود غزنوی چه مناطقی را بر قلمرو غزنویان افزود؟
- ۴- جنگ ملازگرد بین چه کسانی رخ داد و نتیجه‌ی آن چه شد؟
- ۵- چرا مدارس عصر سلجوقی به «نظامیه» معروف شدند؟
- ۶- با توجه به نقشه‌ی صفحه‌ی ۴۵ و ۴۸، بگویید قلمرو غزنویان وسیع‌تر بود یا سلجوقیان؟

چرا؟

- ۷- درباره‌ی روابط سلطان محمود غزنوی با فردوسی مطلب کوتاهی تهیه کنید.
- ۸- دلایل تجزیه و انقراض حکومت سلجوقیان را بنویسید.
- ۹- با استفاده از نقشه‌های قلمرو غزنویان و سلجوقیان بیان کنید که چه مناطق جدیدی به قلمرو حکومت سلجوقی افزوده شده است؟